

Микола Петровський

З МАТЕРІАЛІВ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКО-ТУРЕЦЬКИХ ВЗАЄМИН ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII-го ВІКУ.

I

В другій половині XVII-го віку, в часи революції 1618 року й після неї, студіюючи історію України, ми зустрічаємося часто з даними, що свідчать не лише за економічні взаємини України й Туреччини, а також і за політичні й дипломатичні зносини між урядами цих країн. Мало того, ми маємо моменти в історії України другої половини XVII віку, моменти, коли уряд України вступає в більш тісні політичні стосунки з Туреччиною. Вже на прогязі революції 1648-го року державна влада, це зняряддя панівної кляси, зосереджується в руках тодішньої паневної кляси українського суспільства, в руках феодалної козацької старшини. В боротьбі проти повстань пригнічених, експлоатованих кіл тодішнього українського суспільства, що не хтіли погодитися з тим поновленням кріпацтва, з утисками міської бідноти, що їх запроваджувала козацька старшина – фєвдали, а також борючись проти дворянства Московщини й Польщі, що теж бажали відповідно експлуатувати Україну в своїх інтересах, український уряд, боронячи клясові інтереси тої кляси, яку він репрезентував, – козацької старшини, й вживав, щоб використати відповідно уряд Туреччини. Крім того, в інтересах української торгівлі на Чорному морі було важливо перебувати в тісних стосунках з Туреччиною, що тримала в ті часи в своїх руках гегемонію на Чорному морі.

На тлі всього цього ми й маємо не тільки такі моменти, як дружні відносини між українським й турецьким урядами, а навіть і такі моменти, як підданство України Туреччині, на умовах вассалітету. З таких моментів української історії другої половини XVII віку, коли Україна вся, або певна частина її, вступила в підданство Туреччині на умовах вассалітету, в історичній науці на більш відомі факти з тих часів, коли на чолі українського уряду стояли гетьмани: Богдан Хмельницький, Іван Брюховецький, Петро Дорошенко, Юрій Хмельницький¹.

¹ Головніша література про ці відносини України до Туреччини за часи гетьманства Б. Хмельницького: Н. Костомаровъ, Богданъ Хмельницкій – данник Оттоманской Порты, Собр. сочинений, кн. V СПб, 1905, стор. 605 дд; В.Смирновъ, Крымское ханство под верховенствомъ Оттоманской Порты, СПб. 1887, стор. 519 дд; 563; Михайло Грушевський, Історія України-Руси, т. VIII, ч. 3, вид. 2, Відень 1922, стор. 239–240, т. IX, ч. I, Київ 1928, стор. 33 дд; 59 дд; 131 дд; 534 дд, ч. II, Київ 1931 стор 894 дд., 1064–1065, 1519; його ж. З приводу листування Б.Хмельницького з Оттоманською Портою, Україна, 1930, кн. IV, стор. 3 дд; Історія України, т. I, /Всеукраїнська Асоціація Марксівсько-Лєнінських Науково-дослідних Інституцій /ВУАМЛІН/, Інститут Історії /, “Харків” 1932, стор. 134, 135, 149. В. Дубровський, Про вивчення взаємин України та Туреччини у другій половині XVII ст., Східний світ, 1928, №5, Харків, стор. 17 дд; L. Kubala, Wojna moskiewska r. 1654–1655, Warszawa 1910 стор. 32, 41–42, 347–348, 352; J. Hammer, Histoire de l’Empire Ottoman depuis son origine jusqu’a nos jours, t. X, Paris 1837, стор. 320–321; Jan Rypka, Z. Korespondence Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickym, Z dejin Vychodni

Але ж в жодному з відомих видрукованих джерел, в жодній з відомих мені друкованих праць, я не зустрічав докладних даних про стосунки з Туреччиною українського уряду за ті часи, коли на чолі цього українського уряду був гетьман Іван Виговський, й. т. за 1657–1659 рр.

Працюючи в Москві, в древнехранилищі Центрархіву РСФРР, я знайшов там дані про зносини українського уряду І. Виговського з урядом Туреччини. Ці дані являють справу про присилку 1660 р. в квітні Москви від уряду тодішнього гетьмана України Юрія Хмельницького Петрановського, що був 1659 р. посланий від тодішнього уряду України І. Виговського до Туреччини, а також захопленого Петрановським посланця від турецького уряду до Виговського—Асана.

Дані цієї справи й дають досить докладні відомості за зносини уряду І. Виговського з Туреччиною².

В наступних рядках я й подам ці важливі і цікаві дані про ці відносини, а потім і деякі мої міркування з приводу цих зносин.

В цій справі безпосередньо до поставленого мною питання відносяться такі документи: 1) Копія з листа турецького великого візиря д. т. М. Кепрлі до І. Виговського, 2) Запис допиту в Москві в Посольському приказі турецького чауша Асана, присланого бранцем від Б. Хмельницького й 3) Запис показів в Москві

Europey a Slovanstva, Slovník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, v Praze 1928 стор. 346 дд., 482 дд., його ж, Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckyj, Archiv Orientalni, Praha, 1930 №2 стор. 262 дд.; його ж, Další příspěvek ke korespondenci Vysoké Porty s Bohdanem Chmelnickým, Casopis Národního Musea (Casopis Musea Království Českého) s 1931, Ročník C V, v Proze, стор. 209 дд.

Про зносини за часи гетьманства І. Брюховецького: Н. Костомаровъ, Руина, Собр. Сочин. кн. VI, СПб. 1905 стор. 113–114; В. Эйнгоръ, Очерки изъ истории Малороссіи въ XVII в. I. Сношенія малороссійскаго духовенства съ московскимъ правительствомъ въ царствованіе Алексея Михайловича, Москва 1899, стор. 459; моя праця, Нариси Історії України XVII початку XVIII століть, I. Досліди над літописом Самовидця, Ніжен, 1930, стор. 292; Історія України /ВУАМЛШНт. I, стор. 191; В. Дубровський, цит. пр., стор. 173; J. Hammer, Histoire de l'Empire Ottoman, t. XI, Paris.

1838, стор. 369. Про зносини за часи гетьманства П. Дорошенка: В. Смирновъ, цит. пр., стор. 583–584; Н. Костомаровъ, Руина, стор. 155–156, 215 дд; С. Соловьевъ, Історія Росії съ древнейшихъ временъ, кн. III, изд. Общественная Польза, стор. 414, 441 дд; Іван Крип'якевич, Остафій Астаматій /Остаматенко/ український посол в Туреччині 1670-их рр., Україна, 1933, кн. 6, стор. 6; Історія України /ВУАМЛШН/ т. I, стор. 191; В. Дубровський, цит. пр., стор. 171 дд; J. Hammer, цит. праця, т. XI стор. 370 дд; N. De Salvandy Histoire du roi Han Sobieski et du royaume de Pologne, t. I, Paris 1855, стор. 357 дд; N. Jorga, Geschichtete des Osmanischen Reiches, Bd IV, Gotha, 1911, стор. 140 дд.

Про зносини за часи гетьманства Юрія Хмельницького: Н. Костомаровъ, Руина, стор. 235–236, 290 дд; С. Соловьевъ, Історія, кн. II, стор. 834 дд; Іван Крип'якевич, цит. праця, стор. 10–11; N. Jorga, ibidem, стор. 177 дд.; J. Hammer, цит. праця, т. XII, 1838 стор. 3 дд; В. Дубровський, цит. праця, стор. 174 дд.

² Про те, що в древнехранилищі Центрархіву РСФРР існують джерела про зносини уряду І. Виговського з Туреччиною мені казав в свої часи, раніш А. Г. Єршов, що під час своїх студій в цьому архіві бачив і перечитував джерела.

в Посольському приказі С. Петрановського, що брав участь у пересправах уряду І. Выговського з Турецьким урядом, й тепер прибув до Москви.

II.

I. Перевод с турецкого писма, что приславъ великому Государю царю и великому князю Алексѣю Михайловичю всеа великия и малыя и бѣлыя Росиі самодержцу к Москве гетманъ Юрій Хмельницкой с посланцы своими с Карпом Трушенкомъ с товарищи в нынешнем во 168-м году апрѣля въ 29 день. А то писмо писал турецкой везиръ к Ивашку Выговскому съ его посланцом с козаком съ Еремѣем Петрановским.

“Избранному вельможе в Ёсусове законе начальному в большихъ в Месѣеве законѣ частью владѣтелю над Назарѣями власть имѣющу в своѣй области казатцкому гетману Ивану Выговскому дружелюбное достойное слово. Да благосчасному величайшему вельможному, сильному мусюльманскому нашему государю его величеству к высокому его порогу писаное твое холопство до сего друга твоего дойде. И мы вельли письмо перевести и до великого государя своего донесли; и ему великому государю нашему учинилося вѣдомо. А что недругъ вашъ Москва пришедъ на вас, шкоту учинил, – и тебѣ б принявся за чесную полу благосчасного и вельможного государя нашего его величества в холопствѣ, крѣпко и неотступно. И такъ будет другу вашему, а недругу вашему недругом; і во всем твое прошенье будет исполнено; и благодатному и благосчасному Крымскому царю о том повельньѣ послать указано, помочь тебѣ учинить. И тебе б не унывать, промышлять мужественно; а однолишно б в холопствѣ быть неотступно тебѣ. А сеі вашъ друг о всѣхъ вашихъ дѣлахъ радѣеть і желанье ваше будетъ исполнено; а от Крымского царя вам помочь будет по вашему желанью; и аж дасть Богъ, недруги мечь себе примуть, – потом поздравление.

II. Апрель въ 29 день в Посольском Приказе турчанинъ, которого прислал гетманъ Юрьи Хмелнитцкой, в распросе сказался: Асанком зовут, Чеушъ, родомъ турецкого города Ровата; а взят в Царьгород в чеуши тому лѣтъ с пять. И тому-де ныне год присылал Выговской к турецкому султану пословъ, а сними было 100 человек. И тѣ-де послы были у Салтана в Царь-городе. И Салтан -де с тѣми Выговского послами посылал к Выговскому своего посла. И с тѣм-де ево послом Выговской послал въ Едринополе к турецкому султану Петрановского, до Дмитреева дни за 6 недель. И жил въ Ядринополе Петрановский месяца с 3, а у Салтана-де не был, а был у везира. А ожидал-де он Петрановской за собою иного посла от Выговского и не дождался-де везиръ Петрановского отпустил ево с листом к Выговскому; и послал с ним их дву человек чеушей в провозатых с Петрановскимъ, а вельль имъ ѣхать до Волоского порубежного города Хотуни. И товариш-де ево от того города покиня ево, поѣхал назад; а ево-де Еремѣй Петрановской связав, взял с собою силою, и привез ево к гетману къ Юрью Хмелнитцкому. А с чѣм-де Выговского послы к султану и салтановы к Выговскому присылаемы, того онъ не вѣдает, был в отсылке. А въ Ядринополе при турецкомъ султане ратныхъ людей немного; а посланы-де ратные люди на арнаутов.” Арнауты-де от турецкого салтана отложились шесть городов; а

ратных-де людей в них съ 40.000. И поддались виницьѣскому князю; а иные-де турецкие ратные люди посланы на море противъ виницьѣского. А в Мутьянско-де земли ныне владѣтелемъ Васильевъ сынъ Стефанъ; а отецъ-де ево у турецкого салтана в Царьграде.

А прежние-де Волоской Костянтинъ и Мутьянской Михня воеводы, и Можарской владѣтель от турецкого салтана отложились, и с осени-де воевали турецкие мѣста по рекѣ Дунаю; а гдѣ-де они ныне, того он не вѣдаетъ. А чають-де ихъ приходу на турецкие мѣста нынешнимъ лѣтомъ; а турецкого-де салтана на нихъ самого походу не чають; а пошлет-ли де ратныхъ людей на них, того не вѣдаетъ. Да и с Кизыльбашскимъ-де шахомъ у турецкого салтана ссора; чаютъ де и Кизыльбашскихъ ратныхъ людей приходу на турецкие мѣста нынешнимъ же лѣтомъ. И турецкой-де салтанъ послал в Багдат в прибавку к прежнимъ ратнымъ людемъ 1200 человекъ янычан.

Ш. 168 г. апрѣля въ 30 день, по указу великого государя царя і великого князя Алексѣя Михайловича всеа великия и малыя и бѣлыя Росіи самодержца был в Посольскомъ Приказе Еремѣй Петрановской, которого прислал к великому государю в Москве гетманъ Юрьѣ Хмельницкой с посланцы своими с Карпомъ Трушенкомъ с товарищи, – роспрашиван.

А в распросе сказал: родиною-де он козачей сынъ Бряславского полку; а взятъ был в Польшу в малыхъ лѣтахъ; вырос в Польше и служил с поляки. А какъ-де Выговской забывъ страхъ Божей і великого государя его царского величества премногую милость и жалованье, испод его государские высокіе руки отступил и учинился в подданстве у польского короля; и учал к себѣ прибирать поляков, – и он-де Еремѣй в тожъ время прѣхал к нему Выговскому, такъ же и к сродичамъ своимъ, которые были у него в черкасскихъ городѣхъ. И жил онъ у Выговского в ближнихъ людехъ 3 год. Да в тожъ-де время Выговской учал ссылки держать с Крымскимъ Ханомъ и с нимъ поеднался, что имъ меж собою быти в совѣте, и во время войны друг друга не подать.

А какъ-де Выговской, соединясь с татарами, приходил под Конотопъ, и он-де с ними в то время не был.

А после-де того Выговской посылал к турецкому султану пословъ своихъ Германа да Стоматенка, объявляя, что онъ с Крымскимъ ханомъ учинился в приятстве и в крѣпкомъ совѣте. И он бы султанъ про то в даль, и ево Выговского со всѣмъ войскомъ принял к себѣ в холопство, і велалъ ево во время войны, когда б на него с которую сторону не напала, оберегать ратными людьми. А онъ Выговской с своей стороны потому ж учнетъ ему помогать людьми. И турецкой-де султанъ с тѣми ж ево послы присылалъ к нему своихъ пословъ, что он в холопство ево принимаетъ, – и он бы Выговской при тѣхъ ево послѣхъ ему султану в холопствѣ и присягу учинилъ. И Выговской-де при тѣхъ ево послѣхъ и присягал, и взял у нихъ султанова жалованья кафтанъ да чалму, и при тѣхъ же послѣхъ на себя надевал, только одинъ кафтанъ, а чалму на голову не клалъ. А хто имяны турецкие послы были, – и он имъ имянь не упомнит. Да с тѣми ж турецкого салтана послы, отпустили Выговской ево Петрановского в гонцѣхъ к султану с тѣмъ, что он Выговской пришлет к нему

вскоре для большого подкрепленья, – какъ ему у него и на которыхъ статьяхъ со всѣмъ войскомъ быти в холопстве, большихъ своихъ пословъ. И приѣхал-де онъ Петрановской к султану в Андринополь в сентябрь мѣсяце и жил в Андринополе 5 мѣсяцевъ. А султана видал на проѣзде, а перед нимъ не былъ. А лист Выговского и принял у него везирь, і при нем-де Выговского послы не бывали. Да при немъ же-де в Андринополь к турецкому султану приходили от крымского хана послы, объявляя то, что козаки учинилися в подданстве у великого государя у его царского величества по прежнему. И с повельня великого государя выбрали гетмана Юрья Хмельницкого, и Крымской-де ханъ опасаетця на Крымъ приходу от козаков, потому что ему хану въдомо учинилось, что на море объявились с людьми многие струги. И турецкой бы султанъ прислал к нему на помочь ратныхъ людей, чтоб имъ от казаков какова разоренья не учинилось. И турецкой-де султанъ ратныхъ людей к нему прислать хотѣлъ, а сколько, – того не въдаетъ. А какъ-де имъ в домо учинилось, что казаки великому государю добили челомъ, и ево-де Петрановского в то время держали какъ князя и отпустить ево назадъ не хотѣли; только-де о отпуске его Выговскому упросилъ у везиря Мутьяновского Дики воеводы сынъ Григорей, которой ныне у турецкого султана живеть в оманатех. И везирь-де к Выговскому отпустилъ, и дал ему на отпуске султанова жалованья кафтанъ. А отпущень он из Андринополя после Крещенья в другое воскресенье. Да с нимъ же-де отпущень был к Выговскому от везиря с листомъ Чеушь; и ѣхаль онъ с нимъ на Волоскую и на Мутьянскую земли к Каменцу-Подольскому для того, что ему въдомость про Выговского была, что онъ с ляхами стоял противъ казакъ под Баромъ. А какъ онъ приѣхал под Каменецъ, и в Каменце-де ему въдомо учинилось, что козаки ляховъ и Выговского побили; и послѣдние люди от Бару отступили. И он-де ис Каменца с тѣмъ чеушомъ поѣхаль царского величества в Черкасской город в Умань, а к Выговскому не поѣхал. И из Умони-де ево Петрановского с тѣмъ чеушом, а турецкого везиря с листомъ отослалі к гетману къ Юрью Хмелницкому. И гетман-де ево Петрановского и того чеуша с везиревымъ и с ыными листами прислал к великому государю къ его царскому величеству.

Да при нем-же-де Еремье приезжалъ к турецкому салтану в Андринополь Еросалимской патриархъ з данью. И іеросалимского-де патриарха намѣстникъ, которой живеть во Царьгороде, приезжал в Андринополь; тут же и патриарха-де своего, также и Мутьянского воеводы Дики сына Григорья, которой ныне живет при турецком салтане в закладе, и ево Еремья звал к себѣ в дом ѣсть на праздник Рожества Христова. И тот-де намѣстникъ сказывал имъ втайне, что-де ныне во Царь городе учили являтца знаменія; какъ-де пред сего во Царь городе царствовал благочестивый царь Константинъ. И в то-де время ево царев конь во Царь городе впал в пещеру; а ныне-де тотъ конь ис той пещеры выбегаетъ и людемъ въявь являетца; а уж-де он выбегал дважды. И турки-де от-того учили быть сумнительны, и меж собою говорятъ есть ли-де тотъ конь выбежит втретьи, и они-де по льтописнымъ книгамъ и по тому явленью, то себѣ хотятъ поставить в бытѣе, что их мусульманской вѣре разру-

шенье будеть, и Царюграду обладаему быть православными христианы – великимъ государемъ московским.

Да при нем же-де турской салтанъ писал к цесарю, чтоб онъ города, которые были ево салтановы, велъл очистити, а буде они цысарь тѣхъ городов не очистит, и он-де салтан пойдет на него войною. И цесарь-де ему салтану в томъ отказаль: будет-де он на него пойдет, и он-де цесарь и самъ ево будеть встречать. И ныне-де цесарь опасая своей земли, чинит вспоможенье ратными людьми Ракоце венгерскому.

А венгерский-де Ракоца, соединясь ныне с волоскимъ и с мутьянскимъ воеводы с Мигалем и с Константином, стоятъ войною против турского, и хотять с нимъ войну вестъ покамѣста силы ихъ будеть; и частинъ, что турки ими не овладѣють.

Да турскому ж-де салтану ныне не по прежнему чинитца: уж-де Фрянки и иные земли, которые у него были в подданстве, многие дани ему не дають и вперед давать не хотять; и от того-де турчяня учили быть в большомъ опасеньи.

Да в Андрополе ж онъ слышал, что турской салтан ныне по веснѣ хотѣль итти войною против франков на города ево Френцу и Задру, и венгерского Ракоцы на город Кондру. А к Ивашку Выговскому хотѣль султан писать, чтоб он на помощь прислал к нему ратных людей. Да и Крымскому-де Хану он о том писал же.

Да ему ж-де в дороге, как он от турского ѣхал назад, и был въ Мутьянской земль, в домо было, что польской король послал к турскому посла своего старосту Радомского, а с ним всяких людей со 100 человекъ, а с какимъ дѣломъ, того не вѣдает.

Да он же Еремѣй допрашиван, гдѣ ныне Выговской, и много ль при нем ратныхъ людей, и какие люди, – про то он вѣдает ли.

И Еремѣй сказал: слышал-де он, как Выговской был в Барѣ, и при нем-де были кое какие ратные люди наемные, и тѣ не боицы, съ 300 человекъ. – И из Бару-де побхаль он в маетность свою в Любомль, а та-де маетность от Бару не далеко. А в Барѣ оставил он съ 200 человекъ, а с собою взял хорунги с три; а под ними со 100 человекъ или меньше³.

Такий зміст відомостей в цій справі, такі дані ми маємо в ній, щодо взаємин уряду Вигівського з урядом Туреччини.

III.

Тепер розглянемо ж, в чому суть цих відомостей.

Ці відомості нам кажуть, що 1659 року мали місце зносини уряду І. Вигівського з урядом Туреччини. Розпочалися ж ці відносини після Конопського бою, цебто після 28 червня ст. ст. 1659 року. В даному випадкові я даю перевагу свідченню Є. Петрановського, особи близької до І. Вигівського

³ Древнехранилище Централхива РСФСР /Москва/ Архив Министерства Иностранных Дел, Дела Турецкие 1660 года / під цим роком лише одна справа/ л. л. 1–19.

перед свідченням турецького чуша А с а н а . Петрановський показав в Москві, що ці зносини уряду Виговського з урядом Туреччини розпочалися після Конотопського бою. Чуш же А с а н , даючи показ в Москві 29 квітня ст. ст. 1660 року, казав, що ці зносини розпочалися рік назад, але ж, на мій погляд, свідчення Петрановського, особи близької до Виговського, буде вірніш, да при тому ж і дата свідчення чауша А с а н а не досить виразна.

Пересправи ж уряду Виговського до уряду Туреччини відбивалися так: спочатку було від В и г о в с ь к о г о послане посольство досить числене /чауш А с а н вказує склад його більше ста осіб/, на чолі з Германом, ц. т. Германом Гапоновичем⁴ й Стоматенком, ц. т. Остапом Астаматієм⁵. З цим посольством до Виговського прибули й турецькі посланці. З цими ж турецькими послами Виговський і надіслав до Туреччини посланцем Є. Петрановського. За Петрановським же мусило прибути нове посольство, яке не відбулося у зв'язку з тими змінами, що відбулися тим часом на Україні: повалення уряду Виговського й утворення нового уряду на чолі з Юрієм Хмельницьким, урядом, що спочатку тримав орієнтацію на Москву. Звичайно, в зв'язку з цими подіями на Україні, зносини між урядом України й урядом Туреччини мусили до часу розірватися. В зв'язку з цим стоїть відправлення Є. Петрановського з Туреччини, а також і те, що, повернувшись на Україну, Петрановський “змінив віхи” – заарештував турецького посланця, чауша Асана, й подався до Ю. Хмельницького.

Метою ж цих зносин між урядом України й урядом Туреччини було, як переконливо свідчать вищенаведені дані, приєднання до Туреччини на умовах вассальної залежності, ц.т. продовження того, що розпочалося ще за гетьманства Богдана Хмельницького.

Тепер при розгляді тодішнього становища України й Туреччини, в зв'язку з цими подіями, може виникнути питання – чому український уряд І. Виговського розпочинає зносини з урядом Туреччини в справі приєднання до останньої на умовах вассалітету, в 1659 р. вже після Гадяцького трактату з Польшою у 1658 р., трактату, що мав забезпечити клясові вимоги козацької старшини й верхів міщанства, інтереси яких кіл і репрезентував уряд І. Виговського. Мало того, ці зносини з Туреччиною уряд Виговського розпочинає 1659 року, вже після битви під Конотопом війська Виговського з московським військом, битви, в якій московське військо, на чолі з кн. О. Трубецьким, що був, за тодішньою характеристикою царя Олексія, “мужь благоговѣйный и изящный, мудрый въ Божественномъ писаніи, въ воинствѣ счастливый и не-

⁴ Пор. Пам'ятники, изданные Киевской Коммиссией для разбора древних актов, т. III изд. 2, Киев 1898 отд. 3, №62, стор. 223, №97, стор. 363.

⁵ Біографічні відомості за цього Астаматія див. – Іван Крип'якевич, Остафій Астаматій /Остаматенко/ український посол в Туреччині 1670-их років, 1928, кн. 6, стор. 6 дд. Крім того, досить важливих відомостей за Астаматія маємо в невикористаній Крип'якевичем збірці – *Zródła do poselstwa Jana Gnińskiego wojewody Chelminskiego do Turcyi w latach 1677-1678* Biblioteka Ordynacyi Krasieńskich, Muzeum Konstantego Swidzińskiego, t.t. XX-XXII, Warszawa 1907.

другамъ страшный”⁶, зазнало страшеної поразки. Це була битва, в якій, як визнає навіть історик великодержавної Росії, С. Соловйов,⁷ “цвѣть московской конницы, совершивший счастливые походы 54 и 55 года, сгибъ въ одинъ день... Никогда после того царь Московскій не былъ уже въ состояннїи вывести въ поле такого сильного ополченїя. Въ печальномъ платьѣ вышелъ Алексѣй Михайловичъ къ народу, и ужась напасть на Москву... Въ августъ, по государеву указу, люди всѣхъ чиновъ спѣшили на земляные работы для укрѣпленїя Москвы. Самъ царь съ боярами часто присутствовалъ при работахъ; окрестные жители съ семействами, пожитками наполняли Москву, и шель слухъ, что государь уѣзжаетъ за-Волгу, за Ярославль”⁸.

Як бачимо з боку Москви, після Конотопської битви ніщо уряду Виговського, певніш клясовим інтересам тих кол українського суспільства, що їх інтереси репрезентував уряд Виговського, здавалося, не загрозувало.

Щождо Туреччини, то треба визнати, що вона в ті часи не була на верху могутности, а вже переживала добу розпаду й занепаду, як це переконливо доведено в “Історії Туреччини” Гаммера, погляд якого в цьому відношенні визнав вірним і К. Маркс, який в своїй статті про Сент-Арно каже: “Речь произнесенная Кошутом в Шеффильде, самая содержательная из всех, которые слышали мы из его уст за все время пребывания его в Англии. Однако и против нее у нас есть коекакие возражения, так как исторические предпосылки ее частью не точны. Так, например, нет абсолютно никаких оснований считать, что упадок Турции был вызван тем, что Собесский в свое время оказал помощь австрийцам в их столице. Исследования Гаммера неопровержимо доказали, что организация Турецкой империи уже находилась в то время в процессе разложения и что эпоха быстрого упадка оттоманского могущества и величия началось еще ранее”⁹.

Чому все ж таки, не дивлячись на це (поразку Москви й становище Туреччини) уряд Виговського так прагне до приєднання Туреччини?

Відповідь про це дає аналіз клясових відносин в тодішній Україні.

Революція 1648 року, революція, в якій основною рушійною силою виступало селянство, не поліпшила становища ані селянства, ані рядового міщанства. Після революції ми бачимо, що місце старих великих землевласників-февдалів, що експлуатували селянство й міщанство, посіла козацька стар-

⁶ С. Соловьевъ, Исторія Россіи, кн. II, стор. 1661, кн. III, стор. 17.

⁷ Про історичну концепцію С. Соловйова див.: М. Покровський Борьба классов и русская историческая литература, Петроград 1923, стор. 51–56 дд.; З. Лозинський, Историк великодержавной России С. И. Соловьев. Русская историческая литература в классовом освещении, Сборник статей с предисловием и под редакцией М. Н. Покровского, т. I, Москва 1927 стор. 207 дд.; С. Вантке, Петровская реформа в освещении С. М. Соловьева, Историк-Марксист, т. ,1939, стор. 137 дд.

⁸ С. Соловьев, Исторія Россія, кн. III, стор. 46–47.

⁹ К. Маркс Речи-Сент-Арно, К. Маркс и Фридрих Энгельс, Сочиненія, Институт К. Маркса и Ф. Энгельса, т. XI, ГИЗ, Москва . а. стор. 3. Те, що ми в другій половині XVII віку бачимо начебто підйом Туреччини й навіть розвиток її агресивних намірів щодо сусідніх країн, це був лише короткий тимчасовий підйом, що дуже скоро знов змінився дальшим занепадом.

шина, що й заводила поступово таку ж саму, а часто-густо й більшу, експлоатацію селян і рядового міщанства. Тому й після революції 1648 року, революції, що не розв'язала цілком поставлених селянством проблем, ми й бачимо на Україні низку революційних рухів проти того ладу, що встановився на Україні, рухів, основною рушійною силою яких також було селянство¹⁰.

Вже за часи гетьманства Б. Хмельницького ми бачимо низку рухів, як наприклад, повстання під приводом Худолія, Г. Небладина проти уряду Хмельницького, що репрезентував інтереси козацької старшини. Так само й з перших кроків гетьманства Виговського, з 1657 року, ми бачимо революційні рухи проти існуючого ладу, рухи, на чолі яких стояли полтавський полковник Мартин Пушкар і запорізький кошовий гетьман Яков Барабаш. Ці рухи охопили дуже швидко велику територію. З великими зусиллями й то лише за допомогою кримських татар, здалося уряду Виговського притушити цей рух. Але ж ця перемога не була повною. Революційні вибухи ми спостерігаємо й далі, скоро після розгрому основних сил Пушкаря й Барабаша.

Тому уряд Виговського, не дивлячись на перемогу над Москвою, й шукає собі підпори в Туреччині. Польща, з якою уряд Виговського 1658 року склав відомий Гадяцький трактат, не могла дати належної допомоги козацькій старшині для придушення революційних рухів, бо сама Польща була в ті часи досить слаба, переживала добу розпаду. Покладатися ж на козацьке військо для придушення цих революційних рухів, козацька старшина з певністю не могла, бо вже боротьба з Пушкарівщиною ясно довела, що рядове реєстрове козацтво, /що було по суті теж селянство/, часто переходить на бік повстанців, з якими його пов'язувало дуже багато спільних інтересів. Найомні ж відділи війська були в уряді нечисленні й тому покладати на них особливу надію не приходилося. Спроба використати ці найомні відділи для придушення повстання Пушкарівців на початку 1658 року закінчилася невдало – ці відділи пушкарівці погромили¹¹.

Цілком зрозуміло, що уряд Виговського за таких обставин звертає увагу на Туреччину. Дарма, що Туреччина безпосередньої допомоги для придушення повстань особливої дати не могла, але ж вона мала під своєю владою Крим, на який і могла впливати відповідно. Татари ж кримські, як показав приклад, за часів пушкарівщини, були дуже здатні уряду Виговського для придушення повстань. Тому й ми бачимо в листі турецького великого візіря до Виговського обіцянку допомоги татар Виговському у відповідь на його відповідне прохання. Хоч Виговський, як видно з цього листа візіря, прохав

¹⁰ Пор. Історія України, т. I, Передкапіталістична доба, /ВУАМЛН/ ст. 17 дд.

¹¹ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной, т. , СПб. 1863, №55 стор. 91, VII, 1872 №78 стор. 224, 1892 №2 стор. 4; Пор. В. Герасимчук, Виговщина і Гадяцький трактат відбитка з Записок Наукового Товариства ім. Шевченка /стор. 49, Д. Коренець, Повстання Мартин Пушкаря, Науковий збірник, присвячений проф. М. С. Грушевському, Львів, 1906, стор. 268; І. Кришякевич, Серби в українському війську 1650–1660 рр., Записки Наукового Товариства ім. Шевченка т. 129, Львів, 1920 стор. 86; моя студія, до біографії Івана Богуна, Записки Ніженського Інституту Народної освіти. кн.Х, Ніжен, 1930 р., стор. 57.

допомоги татар для боротьби з Москвою, але ж, поскільки це, як вище зазначено, не було тоді потрібно, ясно, що метою цього прохання було прохання допомоги для придушення революційних рухів. Це особливо треба пам'ятати, маючи на увазі, що московський уряд, бажаючи зробити з України колонію, використовував для цього й клясові суперечки на Україні, проводячи для цього відповідну демагогічну агітацію серед селянства й низів міщанства.

Тому допомога татар і була конче потрібна козацькій старшині. Одна річ – чи це буде допомога на підставі кожен раз пересправ з Кримським урядом, а друге – як це буде постійна, обов'язкова допомога за наказом сюзерена Криму – Туреччини.

Крім того, звичайно, певну роль в цих прагненнях уряду Виговського до спілки з Туреччиною, відігравали ще й економічні інтереси української торгівлі на Чорному морі, бо на ці часи ми бачимо бажання козацької старшини закріпити за собою торговельні шляхи на північ, на Балтицьке море, – звідси зв'язки козацької старшини з Швецією, Польщею, Прусією на південь, на Чорне море, – звідси стосунки з Молдавією, Кримом, Туреччиною.

В цьому всьому й треба бачити причини наведених вище пересправ між урядом Виговського й урядом Туреччини.

/М.Н.Петровський./

1931 року, грудня 2 дня.

